

Tadeusz J. Zieliński

ORCID 0000-0003-1195-0637

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

t.zielinski@chat.edu.pl

Krzysztof Bielawski, *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Biblioteka „Więzi” tom 359, Warszawa 2020, ss. 276.

Uzyskanie pochówku zgodnie z przekonaniami światopoglądowymi jest jedną z podstawowych form realizacji wolności sumienia i wyznania, zarówno biorąc pod uwagę interes osoby zmarłej, osób w stosunku do niej bliskich, jak i wspólnoty wyznaniowej względnie światopoglądowej, z którą była związana. Pochodną prawa do bycia pochowanym w sposób respektujący zapatrywania zmarłego jest prawo do zakładania, rozszerzania i ochrony cmentarzy zapewniających pochówek zgodny z oczekiwaniami zmarłych i ich bliskich. Państwo szanujące prawa człowieka powinno umożliwić ludziom pochówek na nekropoliach publicznych (w Polsce komunalnych), ale także na cmentarzach wyznaniowych, które zwykle mają swoją specyfikę za względu na system wierzeń przyjęty we wspólnocie religijnej będącej jej właścicielem.

Dla ukształtowania adekwatnego reżimu prawnego dotyczącego cmentarzy jako miejsc realizacji ważnych wymiarów wolności sumienia i wyznania potrzebna jest dogłębna wiedza o zróżnicowaniu światopoglądowym, także religijnym społeczeństwa. W szczególności istotna w tym zakresie znajomość poglądów i zwyczajów grup wyznaniowych w odniesieniu do miejsc spoczynku zwłok, szczątków i prochów. Należy znać także dzieje nekropolii w danym państwie, zwłaszcza jeśli były przedmiotem drastycznych zachowań władz naruszających podstawowe prawa człowieka.

Pierwszorzędnym przykładem cmentarzy potraktowanych w przeszłości w sposób łamiący wszystkie standardy cywilizacyjne są w Polsce nekropolie żydowskie. Ich losy stanowią nieodłączny element historii wymordowania w okresie II wojny światowej przez okupanta niemieckiego ok. 3 milionów Żydów polskich. Kwestiom z tego zakresu, a mianowicie problematyce zniszczenia lub zrujnowania cmentarzy żydowskich na obecnym terytorium państwa polskiego poczynawszy od lat 30. XX wieku poświęcona jest książka Krzysztofa Bielawskiego, historyka, absolwenta Uniwersytetu Warszawskiego, od wielu lat specjalizującego się w dziejach żydowskich miejsc pochówku.

Recenzowana książka jest naukowym opracowaniem historycznym, które powinno wzbudzić zainteresowanie również prawników zajmujących się dziejami naruszeń wolności sumienia i wyznania w naszym kraju oraz ochrony swobód światopoglądowych. Rekonstruuje ona bowiem solidnie procesy planowego niszczenia, a bardzo często całkowitej likwidacji cmentarzy żydowskich, zarówno przez władze III Rzeszy, jak i powojenne władze państwa polskiego. W tym ostatnim przypadku idzie zarówno o akcje usuwania z przestrzeni publicznej śladów obecności Żydów organizowane przez władze komunistyczne, jak i – mające chyba inne motywacje – działania organów państwowych i innych instytucji w okresie po upadku komunizmu. Autor ukazuje także dewastacje dokonane w czasie II wojny światowej oraz po jej zakończeniu przez osoby prywatne. Problematyka ujęta w książce ma dużą społeczną doniosłość: obecnie na terenie państwa polskiego znajduje się bowiem ponad 1200 cmentarzy żydowskich.

Monografia posiada dobrze przemyślaną strukturę. Składa się ze wstępu, siedmiu nienumerowanych rozdziałów, podsumowania, trzech aneksów (wyłączy z ustaw: z 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu; z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych; z 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej), wykazu skrótów, wykazu źródeł, indeksów (miejscowości i osób) oraz wykazu – pomocnych w obrazowaniu omawianej problematyki – ilustracji. Od strony formalnej publikację przygotowano bardzo skrupulatnie. Jej cennym elementem są liczne, trafnie ilustrujące wywód fotografie.

Rozdział pierwszy książki (ss. 23–66) przedstawia proces niszczenia cmentarzy żydowskich w latach 1933–1945. Przyjęta cezura czasowa wynika z faktu, iż Autor podjął wysiłek przedstawienia tytułowego zjawiska na całym obszarze dzisiejszego państwa polskiego, a więc z uwzględnieniem terenów, które przed majem 1945 r. należały do Rzeszy Niemieckiej. Na ziemiach przyłączonych do Polski po II wojnie światowej działania wymierzone w społeczność żydowską i jej dobra kulturowe rozpoczęły się krótko pod przejęciu władzy przez nazistów. Właściwie poza zdarzeniami Nocy Kryształowej cechowały się one jednak pewnego rodzaju powściągliwością: czyny zbrodnicze przeprowadzane były z dyskrecją, by nie budzić wśród ludności niemieckiej odruchów solidarności i współczucia wobec ofiar. Zasada ta w dużym stopniu dotyczyła także usuwania z przestrzeni publicznej cmentarzy i innych obiektów związanych z tradycją żydowską, przy czym procesowi niszczenia bardziej podlegały synagogi i inne świątynie judaistyczne niż cmentarze. Zgoła inne podejście niemieccy naziści przyjęli na okupowanych terenach Polski. Począwszy od września 1939 r. prowadzili systematyczną dewastację i profanację nekropolii żydowskich. Bezczęścili groby, niszczyli i rozgrabiali nagrobki, usuwali ogrodzenia, przeprowadzali plantacje i niwelacje. Dokonywali tam masowych morderstw na dziesiątkach,

jeśli nie setkach tysięcy Żydów. Kamień nagrobkowy wykorzystywany był do budowy dróg. Procesem tym kierowały władze okupacyjne, a beneficjentami stawała się także ludność nieżydowska. Zdarzenia te znalazły szczegółową egzemplifikację w omawianym rozdziale.

Okresu po roku 1945 dotyczy najdłuższy rozdział książki (ss. 67–158). Zachodzi tutaj dysproporcja w stosunku do pozostałych części monografii, ale jest ona dopuszczalna i uzasadniona. Na temat barbarzyńskiego traktowania cmentarzy żydowskich w Polsce podczas II wojny światowej istnieje dość dużo opracowań i dość łatwo dostępnych źródeł, natomiast okres Polski Ludowej jest pod tym względem znacznie słabiej zbadany. Książka Krzysztofa Bielańskiego wnosi tutaj wiele wartościowych ustaleń. Autor rozpoczyna wywód na ten temat od ukazania działań władz komunistycznych służących likwidacji istniejących w Drugiej Rzeczypospolitej (i według prawa polskiego nieprzerwanie zachowujących wówczas byt prawny) gmin wyznaniowych żydowskich. Polityka w tym względzie dopełniała eksterminacyjny plan III Rzeszy wobec Żydów polskich i miała też – między innymi – skutek dla wyznaniowych nieruchomości żydowskich, w tym i cmentarzy. Po zniknięciu z terenu państwa przytłaczającej części tej ludności, jego władze konsekwentnie, w ramach powtarzanych co kilka, kilkanaście lat akcji rugowały relikty wielowiekowej obecności środowisk żydowskich. W proces niszczenia zaangażowane były nie tylko organy władzy państwowej, ale także przedsiębiorstwa i organizacje społeczne. Tereny cmentarne były wykorzystywane na cele gospodarcze (np. wypas bydła, zabudowa obiektami gospodarczymi, eksploatacja piasku, żwiru i nagrobków), pod budowę dróg, osiedli mieszkaniowych, w tym szkół, obiektów sportowych. Przyzwolenie czynników urzędowych ułatwiało prowadzenie dewastacji przez osoby prywatne, począwszy od dość często występujących po wojnie penetracji grobów w celu znalezienia kosztowności, a skończywszy na grabieży nagrobków i wyrębie zadrzewienia. Podobnym procesom poddawane były cmentarze niemieckie, przy czym zjawisko niszczenia nekropolii żydowskich posiada szczególnie negatywny wydźwięk ze względu na fakt, że dotyczył on miejsca spoczynku ofiar bestialstwa nazistowskiego i ich rodzin. Akcje władz Polski Ludowej w tym względzie niewątpliwie służyły realizacji cieszącej się popularnością wśród działaczy komunistycznych ideału homogenizacji narodowej i kulturowej społeczności.

Rozdział trzeci pt. „Destrukcja cmentarzy w percepcji Żydów” (ss. 159–176) ukazuje reakcję członków eksterminowanej przez III Rzeszę społeczności na akty profanowania i destrukcji miejsc grzebalnych, stanowiące jeden z elementów dręczenia ofiar Holokaustu i ocalańców. Ten fragment książki rekonstruuje także sposoby odnoszenia się przez Żydów do wymierzonych względem ich nekropolii aktów wandalizmu w okresie PRL. Z kolei rozdział piaty („Żydowskie

inicjatywy na rzecz ochrony cmentarzy”, ss. 189–198) przedstawia obraz zabiegów środowisk żydowskich, polskich i zagranicznych, mających na celu zachowanie narażonych na zniweczenie nekropolii. Ważne dopełnienie wskazanych danych przynosi rozdział czwarty „Reakcje Polaków na niszczenie cmentarzy” (ss. 177–188), w którym Autor koncentruje się na ukazaniu starań osób spoza społeczności żydowskiej na rzecz ochrony dewastowanych lub porzuconych terenów grzebalnych. Podobnie jak w przypadku rozdziału drugiego i piątego analizie poddano fakty zaistniałe aż po drugą dekadę obecnego stulecia.

Wywód tworzący książkę Krzysztofa Bielawskiego zajmuje się losem nekropolii żydowskich zlokalizowanych w blisko 500 miejscowościach. Przybliża dotyczące je szczególnie znamienne zdarzenia. Czyni to w kontekście odniesień do zmieniającego się na przestrzeni bez mała 90 lat stanu prawnego, który ostatecznie przyjął względnie korzystny kształt dzięki uchwalonej w 1997 r. ustawie o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich. Regulacja ta jednak nie normuje zagadnień ochrony omawianej grupy nekropolii w sposób całościowy. Są one bowiem objęte przepisami archaicznej, przywołanej wcześniej ustawy z 1959 r., która dopuszcza zachowania zagrażające trwaniu dużej części miejsc pochówku wyznawców judaizmu. Dodatkowo trzeba przy tym pamiętać, iż na terenie państwa wciąż znajdują się liczne nieoznaczone miejsca pochówku ofiar masowych morderstw ludności żydowskiej.

Recenzowana publikacja nie powinna umknąć uwadze prawników zajmujących się prawami człowieka, historią prawa, prawem wyznaniowym, prawem cywilnym oraz prawem administracyjnym odnoszącym się do pochówków i ruchu ludności. Wiedza w niej zawarta niewątpliwie będzie pożyteczna w toku dyskusji nad od dawna oczekiwanymi zmianami w prawie funeralnym.